

КОНТРОВЕРСІЙНИЙ ПОРТРЕТ ПАТРІАРХА УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ КИЇВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ ВЛАДИКИ ФІЛАРЕТА: РОДИНА, ДИТИНСТВО, ШКІЛЬНІ РОКИ

Ігор КОЛЯДА, доктор історичних наук, професор, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова;

Олексій ШУБЕР, студент історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова

1929 рік. Це рік «Великого перелому». Нобелівський лауреат О. Солженіцин назвав 1929 рік роком «перелому хребта нації». У новопроголошеній країні – Країні Рад – руйнувалися віковічні засади людського життя; утверджувалися нові цінності, нові норми людського співжиття; здійснювалися форсована індустріалізація, яка змінювала устрій українських міст, перетворюючи їх на індустріальні центри, та форсована колективізація, що супроводжувалася нищенням не тільки тисячолітнього укладу життя українського селянства, а й Голодомором з його мільйонними жертвами, культурна революція з її «п'ятирічкою безбожників», згортанням українізації й початком репресій, переслідуванням будь-якого вільнотомства й інакодумства. Це рік утвердження сталінської диктатури з її культом «непогрішного вождя», «люблячого батька усіх народів» та «батька усіх радянських дітей», з її насадженням атмосфери страху, недовіри, пошуку «класових ворогів», «шпигунів», із пануванням у суспільстві беззаконня та заохочення викривачів «ворогів народу» аж до зречення дітьми своїх батьків.

Саме у цей рік – 23 січня 1929 року – у селі Благодатному Амвросіївського району на Донеччині (україно-російське порубіжжя), в українській родині Антона Дмитровича (1903–1943 рр.) та Меланії Пилипівни (1907 ? – 2002 рр.) Денисенків народився їхній первісток – майбутній владика Філарет. «Я дійсно народився в селі Благодатному Амвросіївського району на Донеччині...» – згадує владика Філарет [9].

«Донеччина – це правічна українська земля, де навіть сьогодні по селах чути українську мову» [7]. Донеччина – це край степу, байраків, лісосмуг, териконів. Це край невтомних трударів землі, заводів, фабрик, шахт. На Донбасі селилися козаки. «Не всі із запорожців, — зазначає академік Василь Зуєв, — займалися кривавими промислами (війною), а було у них здебільше і хліборобство, і скотарство, і рибальство. Існувала ціла верства козаків, називаючи себе «сиднями або гречкосіями», які жили по зимівниках, селах і бурдюях, «засівали свої поля різним хлібом» [14, 50]. Так, поступово число зимівників щороку збільшувалося. Серед цього степу, по дві сторони звивистої річки Кринки, притоки Міуса, виникло одне із найстаріших населених пунк-

тів на Донеччині – українське село Благодатне (до 1926 р. – слобода Амвросіївка), від XV ст. ці місця описують як зупинку під час промислів донських і запорозьких козаків, а у XVI ст. тут стояла Кальміуська паланка запорозьких козаків, XVIII ст. ці землі передано у власність донському старшині, підполковнику Амвросію Луковкіну (слобода Луковкіно-Кринська Міуського округу Землі Донського Війська) [11].

Селу, що знаходиться в западині, надзвичайно мальовничого виду надають гори навколо нього. Створюється враження, що це не Донецький кряж, а Прикарпаття. З вершин цих гір відкривається прекрасний вид на степ, яким петляє річка з порослими невеликим лісом берегами. Місцями – перекати, які місцеві називають порогами. А ще – безліч птахів: яструби, шуліки, ночами на всю околицю співають соловії, піднімаючи фазанів.

Оскільки річка Кринка протікає посередині села, то окремі частини села часом схожі на півострови. Річка бере початок на південних пагорбах Донецького кряжу, поблизу м. Дебальцево, і впадає в р. Міус неподалік від с. Олексіївни Ростовської обл. Її довжина 180 км. Топоніміст Є. Отін вважає, що назва річки походить від українського «криниця», бо у спекотному степу, вода – це найбільше багатство, особливо для самотнього мандрівника чи пастуха, що випасає худобу.

В основі назви села лежить слово «благодать», етимологічне значення якого в українській мові означає «усяке багатство, добро, достаток; джерело багатств, добра, достатків». І справді, село розташоване у місцині зі сприятливими природно-кліматичними умовами. У церковнослов'янській мові слово «благодать (подібно, як і гр. χάρις) мало декілька значень: те, що приємне, красиве (Пс. 45:3; Прип. 3:22; Проп. 7:16); прихильне ставлення, ласкавість, милість (Муд. 3:9; Лк. 2:52); дар; вдячність (Кол. 4:6), утіха (Сир. 21:16). Щодо богословської сфери, то і в Старому Завіті, і в Новому Завіті благодать – χάρις – вживається для означення і Божої ласкавості, і конкретних дарів, через які ця ласкавість виявляється, а особливо – найвищого дару, який Христос нам приніс, – дару усиновлення, дару Божого перебування в нас, що й є змістом поняття «спасіння». Слово «благодать» висловлює також пода-

рованість, тобто незаслуженість Божого дару в Христі. Особливість в церковнослов'янській мові слова «благодать» полягає в тому, що в ньому переплітаються кілька різних сфер, які не варто відокремлювати: Божа ласкавість завжди висловлюється й пізнається в його дарах, а в Божих дарах не можна різко розмежовувати загальну Божу допомогу від Божого дару самого себе; і кожний Божий дар дарований, незаслужений, тобто даний нам даром. Так, «перебувати в благодаті Божій» (Діяч. 13:43) означає перебувати «у Божій ласкавості», а також «у Божому житті». «Коли ж за благодаттю [ми вибрані], то не за діла; інакше благодать не була б благодаттю» (Рим. 11:6) або «ви вже не під законом, а під благодаттю» (Рим. 6:14) означає повну подарованість того дару, а також те, що через цей дар маємо доступ до Божого життя, яке нашими вчинками ми не могли б здобути. У реченні «Благодаттю Божою я є те, що є, а благодать його в мені не була марна; бо ж я працював більше всіх їх, та не я, а благодать Божа, що зо мною» (1 Кор. 15:10) слово «благодать» означає і конкретну Божу допомогу в поодиноких справах, і Господнє перебування в душі, що є суттю того, що робить життя християнина тим, чим воно є.

Першими поселенцями хутора (згодом слободи), за народними переказами, були три брати Флори, селяни, що прибули в пошуках волі та землі. У ньому споконвіку проживали українці. «Я сам звідси родом – українець з села. І у нас всі в селі говорять українською мовою – не лише тепер, а завжди так було. А раз говорять українською мовою – значить ми є українці. Це українська земля...», – підкреслив Патріарх Філарет [21].

Про дитячі роки Михайла Денисенка досить мало відомостей. Головними джерелами для вивчення раннього періоду біографії майбутнього очільника УПЦ КП є його інтерв'ю різним виданням.

Михайло Денисенко – найстарший син у родині, яка не вирізнялася заможністю. «Жили бідно, у родині іноді були на всіх одні чоботи» [22]. Згодом, крім нього, у сім'ї Денисенків ще народилося ще троє синів (Іван, Володимир, Миколай). «Нас було у матері з батьком четверо синів. Я найстарший із братів» [12]. «У дитинстві довелося відчувати на собі усю тяжкість тодішнього селянського життя, – згадував владика. – Наша родина, в якій, окрім мене, було ще троє синів, жила дуже тяжко...» [19].

Сім'я Денисенків не оминули ні вир Української революції 1917–1921 рр. з її кривавою боротьбою за владу денікінців, махновців, червоногвардійців, ні утвердження радянського більшовицького режиму з його політикою «воен-

ного комунізму» та насильницькою продрозкладкою і селянським рухом спротиву, ні сталінська модернізація та колективізація. Але і за цих складних умов у родині зберігалась звичаї і традиції, якими споконвіку жило українське село, з його вечорницями, колядками, щедрівками, купальськими піснями, що не могло, як на наш погляд, не вплинути на формування особистості та світогляду малого Михайла, якому з цих років закарбувалося в пам'яті святкування у родині Різдва: перед святом готували невеликий вертеп, варили кутю, миску з якою мати ставила перед іконами. «Перед Різдвом варили кутю. І в нас готували такий невеликий вертеп. Перед іконами ставили з цієї куті... з пшениці. Ставили свічку. Варили узвар... Я народився на Донбасі. У нас не було цієї багатой Різдвяної вечереї, а була оця кутя, пекли пиріжки. Але був ще піст, тому ці пиріжки, які пекли у печі, були пісні... з горохом, квасолею, картоплею і з капустою», – згадував в одному з інтерв'ю владика Філарет [24].

Дитинство Михайлика припало на роки, які радянська влада оголосила роками «безбожної п'ятирічки», коли закривали та руйнували храми, нищили ікони, переслідували вірян та репресовували священників, насаджували атеїстичний світогляд. Проте родина Денисенків, як згадував владика Філарет, залишалася віруючою. «Батьки мої, особливо мати, були дуже релігійними» [20]. Саме бабуся стала першим наставником малого Михайлика. «Бабуся була дуже релігійною, ходила до церкви і мене з собою брала» [12]. Саме вона заронила в душу ще малого дитяти зерно віри, яке згодом проросте благодатним паростком. З найменших років бабуся привертала малечу до віри. Вона разом із матір'ю водила малого Михайлика причащатися до церкви. «У дитинстві маленьким хлопчиком до церкви причащатися мене водила бабуся...», – згадував владика. Так, спілкування з бабусяю, її розповіді прищепили йому, ще малому дитяти, віру в Бога, яка з ним буде й якої він не зречеться до останніх днів свого земного буття [20]. «Любов до Бога у мене від неї (бабусі)...» [12].

Така родинна атмосфера, як на нашу оцінку, не могла не вплинути на формування особистості малої дитини.

Михайла і ще трьох його братів батьки виховували не так словами, як прикладом – своїм життям, що не хлібом єдиним живе людина, що сенс життя в творенні добра людям, у пошуках істини, у боротьбі за справедливість, людську гідність, у громадській відповідальності за все, що твориться за життя. «Вони виховували мене і ще трьох моїх братів не так словами, як прикладом – своїм життям», – зазначав владика Філарет [20].

Важливу роль у його вихованні, як відмічав в. Філарет, відіграла його мати – Меланія Пилипівна (прожила довгих 95 років), яка не тільки опікувалася немалою родиною, ведучи домашнє господарство, а і трудилася дояркою в комуні «Сіяч», що об'єднувала 20 селянських дворів (згодом її було реорганізовано в сільськогосподарську артіль і 1940 р. названо іменем Миколи Щорса). Організаторами комуні були 5 бідняків – брати Заярні. Комунари обробляли 545 га землі, вирощували хліб, овочі, розводили велику рогату худобу та овець [11]. «Мати була домогосподаркою і виховувала четверо дітей» [12]. В одному із інтерв'ю на запитання кореспондента: «Хто більше займався вашим вихованням – батько чи мати?» владика відповідав: «Мати. Я не хотів вчитися, то вона застала...» [22]. З глибокою теплотою, уже після смерті своєї нени, далеко немолодий і сам владика так визначає роль матері у його вихованні, у становленні його особистості: «Мама доклала усіх зусиль, щоб виховати нас порядними людьми, усі ми отримали вищу освіту: брати стали інженерами, один – льотчиком, а я обрав шлях служіння Богу... Любов до Бога у мене від бабусі та матері» [12].

Отже, у перші роки життя саме материнське виховання забезпечило в його душі поєднання духовних початків з традиційними українськими уявленнями про життєві ідеали, що пов'язано було зі способом життя та атмосферою, що панували в родині Антона Денисенка, яка на той час уже стала шахтарською.

Відзначаючи роль батьків у своєму вихованні та становленні як особистості, владика Філарет зазначав, що в порівнянні з бабусею та матір'ю більший вплив на нього мав батько: «Та впливу мав більше батько. Він курих і випивав, але був дуже доброю людиною, сусіди його за це поважали. Ні разу на нас батьки не підняли руки. Тільки раз тато відшмагав кропивою за те, що я рвав траву для корови в сусідському саду» [22]. «Батько був дуже добрим чоловіком. Його поважало все село. І для мене, і для братів це був зразок того, як треба жити в цьому світі» [20].

Злиденне життя донецького села в умовах сталінських хлібозаготівель, у ході яких у селян відбиралося все збіжжя, а навіть і більше, змусило родину Антона Денисенка шукати кращий хліб. Так, батько у пошуках кращих заробітків для родини стає шахтарем.

У ці роки край, в якому народився і ріс малий Михайло, поступово стає шахтарським. Відкриваються нові шахти. Проте праця шахтаря не вважалася ані престижною, ані почесною – навіть на території сучасного Донбасу. Шахтарями ставали під тиском обставин і виключно з економічних міркувань. «Батько працював на

цементному заводі біля Благодатного, і хліба там робітникам не давали. І тоді батько із сім'єю, а нас уже було троє братів, поїхав на шахту. Батько став шахтарем. І хліб давали шахтарям давали батькові, матері і нам... шахтарям давали – по 400 грам, а дітям і дружині – по 200 грамів. Так ми вижили» [9]. «Мій батько був робітником, спочатку на цементному заводі, а потім, під час голоду, поступив на роботу на шахту і перевіз сім'ю. Причиною переїзду було виживання» [12].

Побут та спосіб життя гірняків були жалюгідними й тяжкими. «Мамашенька, я прогала: За шахтера жить попала: Шахтер – черный, шахтер – грязный, Вечно пьяный, безобразный», – йшлося в тогочасній частівці. Таким було повсякдення й Михайлового батька: «Він курих і випивав, але був дуже доброю людиною...» [22].

Тяжка праця шахтарів вирізнялася травматизмом, каліцтвами, а то й загибеллю, що позначалося й на безпросвітності їхнього життя. Тому шахту не любили – її боялися й ненавиділи. Шахтарів вважали зовсім не героями, а пропащими відчайдухами, які за гроші ідуть на смерть. Промовисто про настрої шахтарів свідчить їхній фольклор, сповнений туги і похмурого фаталізму. Найвідоміший взірець такого фольклору – народна пісня про смерть хлопця-коногона, тобто погонича кобили, яка вивозила з шахти вагонетки з вугіллям:

«Ах шахта-шахта, ты – могила,
Зачем сгубила ты меня?
Моих детей осиротила,
Им счастья-доли не дала».

Так, донецький хлопчина з юних літ зазнав почуття, в якій почала жити його родина – постійної тривоги гірничої сім'ї, коли батько відправлявся у лаву на нелегку і сповнену небезпекою працю. А він разом із матір'ю та молодшими братами переживали, щоб не трапилося з батьком-гірником якого лиха у підземеллі. Проти часи вже майже через шістьдесят років Михайло Антонович, будучи першоєрархом Української православної Церкви, митрополитом Філаретом, на зустрічі з гірниками шахти «Південно-Донбасівська» № 1 говорив: «У вугільному краї людина змушена ходити між життям та смертю частіше, ніж деінде, я й сам це відчував, коли батько йшов на роботу в шахту, – ми не знали, повернеться він чи ні. Оце існування між життям і смертю найбільше наближає людину до Бога» [7]. «Я син шахтаря, і пам'ятаю, як кожен день переживав, коли батько йшов у шахту, не знав, чи повернеться він» [8, 26].

Таким чином, на наше глибоке переконання і за свідченням самого владика Філарета, батьківський приклад турботи про родину, батьківські настанови синам стали одним із важливих

чинників формування особистісних рис характеру підлітка Михайла Денисенка.

Село Благодатне, як сотні тисяч інших українських сіл, не обійшло стороною лихо Голодомору 1933 року, організованого сталінським режимом з метою знищення волелюбного духу українства, його спротиву безжалній антилюдській владі.

Тодішні радянські газети друкували матеріали про «нечувані» успіхи в індустріалізації, особливо у вугільній промисловості, металургії та машинобудуванні. Звичайно ж, сталінський радянський режим не міг допустити, щоб умирали з голоду робітники Донбасу, про яких щодня писала центральна преса, виставляючи їх як приклад для всієї країни. Робітники отримували невеликі пайки, які давали змогу уникнути того смертельного голоду, від якого потерпали всі села Донецької області.

Голод був страшним, тому що влада забрала у селян не лише зароблене зерно, а й навіть все те, що виростало на присадибних ділянках. Люди пухли, вмирали цілими сім'ями. А влада цього ніби й не помічала. Адже офіційно голоду не значилося...

Вмирали сім'ї, кутки, вулиці... І лише під літо 1933-го людей від голоду стали рятувати зелена трава, листя дерев, різне коріння, птахи, ховрахи, молюски, жаби, а на узбережжі Азовського моря – хамса...

За переказами старших жителів с. Благодатне, ніхто не помічав весни і цвітіння садів за болючим церковним дзвоном, що калатав по померлих душах. За польовими записами, зустрічами з жителями села, що робили учні й учителі Благодатнівської школи у 1993 році (через 60 літ після трагедії), було встановлено понад 120 імен жертв Голодомору. Ось як про цю трагедію розповів уродженець с. Благодатне Амвросіївського району Донецької області: М. Бродяной: «Все говорят: голодовка, голодовка. А я утверждаю: искусственный тогда был голод, запланированный. Приходят, скажем, в дом сталинские уполномоченные, прибывшие из райцентра, – и сразу в чулан, в кладовую!

– Что у вас есть?

– То, то и вот это, – показывает глава семьи.

– Надо вывозить!

А куда вывозить – никто не знал. Однако приходили два трактора из МТС, грузили в них все то, на что укажут уполномоченные, – и...

Созвал, помню, после нескольких таких «налетов» тогдашний председатель Благодатновского колхоза Александр Филиппович Захаренко собрание и обратился к людям!

– Товарищи, что будем делать? Сказали еще 100 пудов зерна вывезти их хозяйства. А что вывозить? Пшеницы нет, семенной – тоже, горох разве? И тот забрали.

Потому-то пришлось весной из крапивы, лободы борщ варить. Потому-то люди, как мухи, умирали: Дмитрий Скубненко, Митя Баранник даже на работу живыми не доехали.

А власти требовали: давай, давай!

– Душу мою забирайте! – бросил как-то в сердцах А.Ф. Захарченко.

Я сам «доходной» был: даже до посадки, где пас быков, дойти не мог – ноги пухлые не держали тело. Ведь какую силу даст «суп» из ракушек, ошпаренных кипятком? А потом колоски стали рвать. Правда, наказывали за это строго: за каждый колосок по одному году давали. Сашу Баранника тогда засудили на 7 лет. И никому не было дела до того, что дети его кушать просят. Потому я уверен: по вине правительства мы голодовали!» [17, 411].

І хоча малому Михайлові було всього 3-4 роки, але і його дитяча пам'ять зафіксувала цю страшну трагедію односельців. «Голодували усі, бо безбожна влада створила штучний голод. Урожай хліба був хороший, але в селянина відібрали все до зернинки. Робітникам, які працювали на заводах, давали продуктову пайку, але батько не отримував продукти. Потім я зрозумів чому, бо на цьому заводі працювали в основному селяни. А метою влади було винищити селянство як клас. Тому батько і поїхав на шахту, де робітникам видавали по 400 грамів хліба на день, а дітям і дружині – по 200 грамів. Так ми вижили» [12]. «Наша родина, в якій, окрім мене, було ще троє синів, жила дуже тяжко, але все таки пережила голод, а от дідусь не зміг, він помер» [19].

Оцінюючи події минулого, що береглися у пам'яті 75-річного Патріарха УПЦ КП, владика, підтверджуючи висновок британського історика Р. Конквеста, який слушно зазначав, що Голодомор 1932–1933 рр. «був використаний не тільки для здолання опору українського селянства колективізації, але й для витіснення українця з української землі» [13, 16], зазначає: «Хліб давали шахтарям, давали батькові, матері і нам. А дідові – ні! І я вже потім став здогадуватися, чому робітникам на цементному заводі хліба не давали, а шахтарям давали – по 400 грам. І прийшов до висновку вже на підставі всіх оцих досліджень, які тепер ведуться про Голодомор. Не давали тому, щоб знищити українське населення, адже на заводі працювали місцеві селяни Благодатного, а на шахти приїздили працювати з різних республік тодішнього Радянського Союзу. І це є підтвердженням того, що це був не звичайний голод. Бо хліб був у селян, але його весь забрали. Врожай був, усі це знають, і хліб був, але його забрали. Для чого – щоб вони померли з голоду. І це ще одне підтвердження того, що Голодомор

був штучний, з наміром знищити українське селянство. Оце я запам'ятав» [9].

Уже десь з другої половини 1930-х рр. поступово повсякденне життя села Благодатне змінювалося. В селі споруджували нові кам'яні будинки під черепицею. До районного центру проклали шосе. На початок 1940 року в Благодатному було 2 продовольчо-промтоварні і продовольчий магазини, хлібопекарня. Діяли лікарня, амбулаторія і аптека, в яких працювало 2 лікарі і 8 фахівців із середньою медичною освітою» [11]. У 1936 році в селі відкрили середню школу. Двоповерхову будівлю школи було збудовано на фундаменті та з цегли розібраного храму Вознесіння, зведеного у 1845 р. [2]. Ця школа діє і по сьогодні, залишаючись однією з найбільших сільських шкіл району. Здавалося б, зовсім непримітний факт. Але, як на наш погляд, є не менш важливим для життя дитини, навчання якої проходить на намоленому місці, серед стін намоленої церкви. Чи не ця, непомітна зорові атмосфера, «дух храму» впливала на душу малого Михайла?

Саме поріг цієї школи у цьому ж році переступив 7-річний першокласник Михайло Денисенко. «...Село, – як згадує сам Патріарх, – ще було українським. Українські школа і мова ще були домінантою цього краю» [21].

Шкільні роки не могли не вплинути на формування особистості майбутнього владики Філарета. Вони припали на період «Розстріляного відродження», «великого сталінського терору», коли сталінсько-більшовицький режим під гаслами інтернаціоналізації нищив українську культуру, українську інтелігенцію, здійснював асиміляцію та русифікацію українців, утверджуючи принципи колективізму виховував у бездуховній атмосфері цілковитого страху байдужість до всього святого, людського, пристосуванство, уміння жити подвійною мораллю. Процеси сталінської модернізації буквально нищили душу особистості, перетворювали її на пролетарську. Індивідуальність, як така, нищилася, а на зміну їй приходив колективізм. Все людське, моральне і особистісне стало втрачатися в морі різноманітних комуно-більшовицьких гасел – ідеологем. Не було тут місця і для православного християнина. Формувалася інша «релігія – марксистсько-ленінська», яка вступила в затятий кривавий бій із християнською духовністю, віковичними звичаями та традиціями українців. [21]. Про вплив школи у своєму житті згодом згадуватиме владики Філарет: «...школа наклала на мене свою печать – печать невір'я. Я не виступав проти Бога, але виховувався у дусі радянських школярів» [20]. Проте, мабуть, серед учителів школяра Михайла Денисенка були й такі, що ставали прикладом духовності. Можливо, серед них була

прекрасна вчителька Олександра Навроцька. Її, онучку соратника Тараса Шевченка по Кирило-Мефодіївському товариству, українського поета і громадського діяча Олександра Навроцького з Благодатнівською школою зв'язала доля. Перед війною це село їй, 59-річній жінці, дало притулок, тут доля зберегла її від репресій. А в 1943 році вона, вчителька німецької мови, в розпал бойових дій прийшла до школи і тринадцять років віддавала сільським дітям знання і тепло серця.

Упродовж 1939–1941 рр. середню школу с. Благодатне закінчили 106 юнаків і дівчат. Але серед них не було ще Михайла Денисенка. [11]

22 червня 1941 р. радянська Україна опиняється в епіцентрі Другої світової війни. Життя 12-річного радянського п'ятикласника поділилося на два періоди: до війни і після війни. Коли настала загроза окупації села, зібраний урожай та велику частину колгоспної худоби було переправлено на схід, у глибокий тил. Частина односельців також покинули рідні домівки. Інша ж частина односельців із перших днів війни пішла боронити рідну землю. Так, хлопцеві Михайлові сповнився дванадцятий рік, коли батько з трудового фронту відправився на фронт Другої світової війни. У 1941 році з села пішло на фронт захищати рідний край близько 600 осіб. Із них замість 400 додому надійшли похоронки... [1].

20 жовтня 1941 р. після запеклих боїв частини радянських військ залишили село. Розпочалися 22 місяці нацистської окупації Благодатного, яка тривала до 24 серпня 1943 р., коли воїни 54-ї гвардійської стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора М. Данилова звільнили с. Благодатне від нацистських загарбників [11].

Війна, нацистська окупація, які не оминули рідного Михайлового села, також закарбувалися в дитячій пам'яті та залишили свій вплив на характер і світогляд підлітка. «Під час війни на Донбасі був голод, не було хліба, і багато людей продавали свої речі...», – згадував про ці роки владики. А ось спогади про роки нацистської окупації Ірини Дмитрівни Крюкової із с. Василівка Амвросіївського району: «Коли почалася війна ... було мені тоді п'ятнадцять років. Пам'ятаю, як всі слухали виступ Сталіна по радіо. Його промова закінчувалася словами: «Ворог буде розбитий, перемога буде за нами!» [1]. Однак до перемоги було далеко, а фронт наближався до нашого села. З кожним днем усе ближче було чути гуркіт від вибухів бомб і снарядів. Уночі все небо було освітлено вогнем. Незабаром почали худобу гнати подалі. Через наше село проходили стада корів, отари овець. Зупинялися лише потім, щоб напоїти тварин. Вперше увіч побачили війну, коли ворожий літак почав кружляти над селом і

стріляти з кулемета. Всі побігли в городи. Потім настало кілька днів тиші. Звідти, де вже йшли бої, рухалися вервечки людей. Одного разу вночі ми почули гул важких машин – це німці входили в село. Незабаром ми почули у дворі німецьку мову і стукіт прикладів у вікно. Мама відкрила двері і в будинок увійшли солдати. Нас усіх зігнали в найменшу кімнату, а самі розташувалися у великих. Свою діяльність в селі німці почали з того, хто є комуністом. Виявлених розстрілювали... А потім почали нашу молодь вивозити до Німеччини. Тих, хто залишився, змушували гнути спину на полях. Дуже страждали від холоду. Взимку, щоб протопити піч, збирали хмиз. Щоб не вивезли до Німеччини, я влаштувалася на ферму дояркою. Ночували там же, в холодному приміщенні, зарившись в соломку. Після цього на все життя у мене залишилися розпухлими суглоби рук» [1]. За таких складних умов нацистської окупації родина Денисенків врятувалася завдяки власному присадибному господарству. «...Ми мали свій город, корів, курей. Тому я не відчував голоду» [4].

Під час Другої світової війни у селі Благодатне нацистська адміністрація дозволила відкрити старовинний Свято-Миколаївський храм, який ще на початку колективізації був закритий і перетворений на зерносховище. І цей храм став справжньою відрадою для всіх людей, які переживали і жахи війни, і загибель близьких, і страх втратити всіх рідних [23].

Коли село було звільнено і до нього повернулося мирне життя, Михайлу виповнилося 14 років. У цей час він уже підліток. А підлітковий вік – це вік оцінок і переоцінок, пошуку відповідей щодо сенсу життя, пошуку ідеалів, можливого першого кохання. Непростим був цей вік і для Михайла. З радістю звільнення у родину надійшла і трагічна звістка: 24 вересня 1943 р., під час битви за Дніпро, в бою за село Коновалова загинув червоноармієць 103-го гвардійського стрілецького полку в складі 34-ї гвардійської стрілецької дивізії Антон Денисенко, де й був похований. «Могила батька десь під Запоріжжям. Він загинув під час війни в Гуляйполі і в братській могилі лежить» [9]. Лежить Антон Денисенко вічним сном у могилі під селом, яке має таку прекрасну назву – Зелений гай [21].

Загибель батька, якого він шанував і який був для нього авторитетом, досить гострим болям зранила серце підлітка. Вона примусила його по-новому поглянути на життя, змінила його внутрішній світ. Вона перевернула його світогляд. Михайло розмірковує над такими питаннями: «Якщо він (батько) не існує, то, кого я люблю, – пусте місце, не може бути, сама природа підказує мені, що він повинен існувати, інакше нема чого любити, а якщо він існує, значить, є

вічне життя, а якщо є вічне життя, то є Бог, а якщо є Бог, то йому потрібно служити, йому, а не владі, яка говорить, що його немає; вона мені батька не поверне, а Бог може воскресити, і в ті роки я вирішив служити Богові» [10], або «батько загинув на фронті, і переді мною постало питання – існує він, чи не існує. Якщо його немає, як мене вчили у школі, то, значить, я люблю порожнє місце, а чи можна любити неіснуюче? Не можна» [9], – або «А потім, коли почалася війна і загинув мій батько на фронті під Запоріжжям, тоді переді мною стало питання: існує він (Бог) чи не існує? Якщо він не існує, як мене навчила школа, то кого я люблю, пусте місце? Пусте місце любити не можна. І тоді я прийшов до висновку, що раз я люблю, значить, батько повинен існувати. А раз він існує, значить, є вічне життя. А якщо є вічне життя, то є Бог. Якщо є Бог, то кому я повинен служити: Богові чи земній владі? І розум мій підказував: треба служити Богові. І це було моє рішення. Рішення прийняв я, а силу, благодать після цього дав Бог. І ця божественна благодать переродила мене, зробила зовсім іншою людиною» [3].

Ці питання приводять підлітка до таких роздумів: «Після смерті батька задумався, чи є вічне життя. Переконав, що воно існує, привело мене до віри в Бога. А якщо є Бог, то треба служити йому, а не безбожній владі» [22], або «...Я прийшов до висновку: раз люблю, значить батько існує, бо любові без об'єкта любові бути не може. А якщо він існує, а він загинув на фронті, значить є вічне життя. То є Бог, якщо є Бог, треба йому служити. І так я обрав цей шлях. І коли обрав, став вчитися в Одесі, в Московській академії теж вивчився і так пішов цією дорогою служителя церкви і Бога» [9]. Ось так через десятиліття пояснював владика Філарет перелом у своїй свідомості та у своєму світовідчутті й світосприйнятті. Він почав шукати порятунку у вірі у Бога. «Звістка про загибель батька на фронті у 1943 р., мене страшенно шокувала, – згадував владика. – Та примиритися з тим, що батька уже немає в живих, було для мене тяжко. Але, пам'ятаючи розповіді мами про те, що є Бог, віра в якого дарує вічне життя, захотів більше дізнатися, що відбувається з людиною, з погляду релігії, коли вона полишає цей суєтний світ. Згодом дійшов переконання, що найкращим є – це присвятити своє життя служінню Богу» [19].

Отже, цілком слушним вважаємо висновок митрополита Львівського і Сокальського Андрієва (Горак), що «втративши батька у підлітковому віці, підліток не по-дитячому серйозно задумався над проблемою буття» [15].

(Далі буде)